

ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒ ՄԼԵՐ ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒ ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ս. Ա. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Մեր նախորդ մի հոդվածում անդրադարձել էինք միջին հայերենի շրջանում կատարված արաբական մեծաթիվ փոխառությունների հնչյունական, հատկապես բաղաձայնական համակարգի դրսևորումներին՝ երևան հանելով նրանց մի շարք օրինաչափությունները հայերենի պատմական զարգացման այդ շրջանում գործառած բաղաձայնական համակարգերի հետ, ինչպես նաև ցուցաբերած առանձնահատկությունները¹:

Ինչպես ցույց է տալիս ուսումնասիրությունը, արաբերենից այս շրջանում կատարված փոխառությունները հետաքրքիր յուրահատկություններ են դրսևորում ոչ միայն հնչյունաբանական մակարդակում, այլև ձևախմբաստային քննության համատեքստում, որին ստորև կանդրադառնանք:

Խոսքիմասային պատկանելության առումով արաբական փոխառությունների միջինհայերենյան բառաշերտում ևս (ինչպես դա բնորոշ էր փոխառված բառերի՝ մեր կողմից դիտարկված բարբառային բառաշերտին) ամենամեծ բառախումբը գոյականն է: Արաբերեն փոխառություններին նվիրված մեր ուսումնասիրություններում² անդրադարձել ենք այն հարցին և պարզաբանել, թե ինչու արաբերեն փոխառությունները, մեծաթիվ լինելով հանդերձ, ենթարկվում են հայերենի թեքման համակարգի օրինաչափություններին. հայերեն բարբառների արաբերեն փոխառությունները, օրի-

¹ Արաբերենից փոխառված բառերը կազմում են միջին հայերենի շրջանում կատարված փոխառությունների մեծ մասը. ըստ Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանի»՝ դրանց թիվը 702 է (հեղինակն իր մեկ այլ աշխատանքում նշում է, որ «թեև ցանկը ստվար է, բայց ոչ՝ ամբողջական». տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Ե., 2013, էջ 213, իսկ Յ. Կարստի «Միջին հայերենի բառարան» աշխատության մեջ, որը գրվել է ավելի ուշ, քան Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանը», մատենագրական նոր նյութերի համալրմամբ դրանց թիվը հասել է 1100 բառի. տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա., Ե., 1972, էջ 199): Ս. Միքայելյան, Միջին հայերենի շրջանում կատարված արաբական փոխառությունների բաղաձայնական համակարգը // «Լեզու և լեզվաբանություն», 1, 2017, էջ 37-48:

² Ս. Միքայելյան, Անտիոքի հայերեն բարբառախմբի արաբական փոխառությունների ձևախմբաստային քննություն // «Հայ բարբառագիտության հիմնախնդիրներ», Ե., 2014, էջ 121-123:

նակ, կրում են տվյալ բարբառի կամ խոսվածքի հոլովման և խոնարհման համակարգի օրինաչափությունները: Նշենք միայն, որ դա բացատրվում է փոխաստու և փոխառու լեզուների՝ տարբեր լեզվաընտանիքներին պատկանելու, տարբեր լեզվակառուցվածք ունենալու և այդպիսով քերականական ձևեր փոխառելու և կիրառելու անհնարինությամբ: Հայերենի՝ խնդրո առարկա շրջանի փոխառությունները նույնպես գործառել են այս սկզբունքով՝ ենթարկվելով խոսքիմասային՝ միջին հայերենի թեքման համակարգին բնորոշ օրինաչափություններին:

Գոյականի դեպքում առավել ուշագրավ են թվի և հոլովի կարգերի արտահայտման ձևերը: Միջին հայերենում թվի քերականական կարգը դրսևորվում է եզակի/հոգնակի իմաստային հակադրությամբ: Որպես միջինհայերենյան առանձնահատկություն՝ նշվում է երկակի թվի որոշ արտահայտությունների առկայությունն այս շրջանում, մասնավորապես՝ *-վի* ձևությամբ կազմությունների գործառումը³: Դա, սակայն, հստակ ձևավորված արտահայտություն չունի, իմաստային սահմանազատում չի ստանում, ուստի չի առանձնացվում (հիմնականում կիրառվում է մարմնի զույգ անդամներ նշանակող բառերի հետ): Հոգնակերտ ձևությունները, իրենց հերթին, բազմաթիվ են (դրանց թիվն անցնում է երկու տասնյակից), թեև գործառության ծանրաբեռնվածության տեսանկյունից՝ անհավասար բաշխված⁴: Արաբերենում երկակի թիվը հստակորեն իրացվում է *ṣni-* ձևությամբ կիրառմամբ, որը, բնականաբար, փոխառյալ բառերում, գործածված չէ: Այսպիսով՝ որպես հոգնակի թվի ցուցիչներ՝ փոխառյալ բառերին կցվում են միջինհայերենյան հոգնակերտ որոշ ձևություններ, հիմնականում՝ *-նի*, *-անի*, միավանկ բառերի դեպքում՝ *-եր*, անձի առման դեպքում՝ *-ք*: Այսպես՝ *մելիք* «իշխան» (արաբ.՝ *malīk*⁵) - *մելիքնի*, *կլայ* «բերդ, ամրոց» (qal#a) - *կլանի*, *կապայ* «զգեստի տեսակ» (qabṣ) - *կապանի*, *մնիրայ* «մզկիթի աշտարակ» (minṣra) - *մինարանի*, *տարպայ* «անգամ» (darba) - *տարպայնի*, *հալիճ*

³ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Բ, Ե., 1975, էջ 35:

⁴ Առավել մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 36-63:

⁵ Փոխառյալ բառերի գրառման համար գործածվել է Baskerville MT for Brill 02 տառադարձի համակարգը (տե՛ս www.brill.com), իսկ նրանց համարժեք ձևերի ու իմաստների՝ հայերեն նշված աշխատություններում տրված տարբերակները մեր կողմից համեմատվել են "Al-Qṣmās al-jadīd", Ե., 1985 (արաբերեն) և X. Баранов, Большой арабско-русский словарь, т. 1, 2, М., 2002 բառարաններում ներկայացված տարբերակների հետ: Արաբերեն բառերի՝ վերոնշյալ աղբյուրներում ներկայացված տառադարձումը ճշգրտվել և միօրինակացվել է:

«անուշահոտ համեմ» (hawš'ij) - *հալիճանի, մուլք* «հարստություն, սեփականություն» (mulk) - *մլքեր, պուրճ* «բուրգ, աշտարակ» (burj) - *պրճեր, կուռայ* «դուրան կարդացող, հոգևորական» (qurrša) - *կուռայք*⁶ և այլն:

Միջինհայերենյան շրջանի արաբերեն փոխառությունները ենթարկվում են այս շրջանին բնորոշ հոլովման համակարգի ընդհանուր օրինաչափություններին: Առավել շատ են *ի* արտաքին հոլովմանը պատկանող բառերը, հատկապես, որոնք ունեն *-այ* վերջավորությունը. օրինակ՝ *խուխայ* «ամբոխ, աղմուկ» - 𐭪𐭭𐭮𐭭 («կոիվ, խռովություն»): *խուխայ* - *խուխայի* - (*q*)*խուխա* - *խուխե* - *խուխով*: Նույն կերպ են հոլովվում *մնիքայ* «մզկիթի աշտարակ» (minšra), *հինայ* «բուսատեսակ և նրա ներկը» (hinonš), *կուռայ* «դուրան կարդացող, հոգևորական» (qurrša), *բակլայ* «բակլա կոշված ընդեղենը» (baqla), *քուշնայ* «ուտելու ընդեղեն» (kušn©) և այլն:

Ի տարբերություն գոյականների, որ փոխառությունները հարյուրների են հասնում, ածականները չեն գերազանցում մեկ-երկու տասնյակը. դրանք հիմնականում որակական ածականներ են՝ *ալանի* «հայտնի, հրապարակավ» (#alané), *մուխաստրայ* «փորձաքափոր, վտանգավոր» (muxšâara), *մաշդուլ* «զբաղված» (mašçâl) և այլն: Դրանց շարքում ուշագրավ են պարսկերենի *բի* բացասական մասնիկով և արաբերեն գոյականներով կազմված *բէխասպար* «անտեղյակ» (արաբ.՝ xabar «տեղեկություն, լուր»), *բէսիֆաթ* «աներես, տձև» (šifa «1.կերպ, ձև, 2. դեմք»), *բէվաֆայ* «անհավատարիմ, անվստահելի» (wafš «հավատարմություն, վստահություն») բառերը:

Արաբերեն փոխառությունների միջինհայերենյան բառաշերտում, դատելով մեզ հասած աղբյուրներից, գրեթե չկան թվականական ձևեր: Թերևս որպես բացառություն կարելի է համարել *ռուպ/րուպ* «քառորդ, չորրորդ մասը» (rub#), *թուենիթ* «րուպեի վաթսուներորդ մասը՝ 1/60» (šneât), *թուելիդ* «առաջինի վաթսուներորդ մասը» (šli²ât «երրորդ») կոտորակային թվականների առկայությունը միջին հայերեն գրավոր հուշարձաններում:

Դերանունները առհասարակ լեզուներում սակավ են փոխառվում: Այդ առումով թերևս զարմանալի չէ, որ միջին հայերենի շրջանի արաբերեն փոխառություններում, որքանով կարողացանք պար-

⁶ Գործածված է միայն հոգևակի թվով:

զել⁷, դերանվանական միակ փոխառված ձևը *ֆուլան* «այսինչ, ոմն» (fulṣn) անորոշ դերանունն է:

Գոյականից հետո փոխառությունների խոսքիմասային մյուս մեծ խումբը, թեև անհամեմատ ավելի քիչ (ըստ մեր հաշվումների՝ մի քանի տասնյակ) կազմում են բայերը: Հարկ է նշել, սակայն, որ դրանք ոչ թե արաբերեն բայեր են, այլ արաբերենից փոխառված բառերի և միջինհայերենյան բայակազմական ձևերի միջոցով ստեղծված նորակազմություններ: Դրանք իրենց կառուցվածքով մեծ մասամբ պարզ են և ձևավորվել են հիմնականում արաբերենի գոյական (հիմնական ձևությ) + միջին հայերենի անորոշ դերբայի -ել, -իլ վերջավորություն (երկրորդական ձևությ) կադապարով. *ալկել* «անասունին կեր տալ, սնուցել» (արաբ.՝ #alēq «տավարի կեր, որ դնում են տոպրակի մեջ»), *խսարել* «պաշարել» (Ēisṣr «պաշարում»), *հիլայել* «ամբաստանել» (Ēila «նենգություն, խարդախություն»), *մլքել* «տիրել» (mulk «հարստություն, սեփականություն»), *մունետկել* «աճուրդի դնել, հայտարարել» (munṣdē «մի բան բարձրաձայն հայտարարող անձ»), *շպել* «պաղլեղով թրջել» (šabb «պաղլեղ»), *մահմիզել* «խթանով զարնել» (mihmaz/mihmšz «խթան»), *խումրիլ* (իմա՝ *խումարիլ*) «հարբել» (xumṣr «հարբեցությանը հաջորդող թմրությունը»), *խալտիլ* // *դալտիլ* «սխալվել» (Ḥalaṯ «սխալ, թերություն»), *ֆլեհիլ* «աճել, զարգանալ (ծառը)» (falṣē «հաջողություն ունենալը, բարգավաճելը»): Կազմությամբ հարադիր բայերը միջին հայերենի շրջանի՝ արաբերենից փոխառված բառաշերտում շատ չեն: Դրանցից են՝ *ալաի* (առնել) // *ալաի* (տալ) «կողոպտել, թալանել» (#alaf «անասուններին տրված կեր կամ խոտ»), *ի ժղուլ լինել* «զբաղվել» (āuḥl «զբաղմունք»):

Արաբերեն փոխառությունների միջինհայերենյան բառապաշարում չենք հանդիպում սպասարկու խոսքի մասերի, որոնք արաբական լեզվամտածողության խոսքիմասային դասակարգմամբ ընդգրկվում են երրորդ՝ *մասնիկ* (Ēarf) խմբի մեջ:

Ինչ վերաբերում է դրանց բառակազմական առանձնահատկություններին, ապա նկատենք, որ այդ շրջանի՝ արաբերենից փոխառված բառերի մի շերտ, գործառության առումով առավել կենսունակ գտնվելով և հիմնական բառապաշարի մեջ մտնելով, փոխառու լեզվի բառերի նմանությամբ բառակազմական կառույցներ է

⁷ Հ. Սճադյան, Հայերեն արամատական բառարան, հ. Դ, էջ 622:

ձևավորել⁸: Մասնավորապես, մատենագրության մեջ արձանագրված են բառածանցման, բառաբարդման՝ միջին հայերենին բնորոշ եղանակներով ստեղծված մի շարք նորակազմություններ, որոնց մի մասը գործառույթ է անգամ արդի գրական հայերենում և բարբառներում: Այսպես՝ առավել կենսունակ, նախահար *ան-* և վերջահար *-արար*, *-ութիւն*, *-իկ*, *-ակ*, *-ուտ*, *-ոտ*, *-անք*, *-ի* ածանցներով և արաբերենից փոխառալ բաղադրիչով են կազմված *անդաւի* «դատից, պահանջից ազատ» (da#wa «դատ, պահանջ»), *անխալապայ* «առանց կովի» (Çalaba «բռնություն, տիրապետություն»), *անդալատ* «անսխալ» (Çalaâ «սխալ, թերություն, սխալմունք»), *անուշուր* «տասանորդից ազատ» (#uâr «տասանորդի տուրք»), *խալապարար* «կովարար» (Çalaba «բռնություն, տիրապետություն»), *աճապարար* «ձեռնածու» (#ajab «զարմանալիք»), *շպարար* «ներկարար» (âabb «պաղլեղ»), *խումարութիւն* «հարբեցության թմրությունը» (xumšr «հարբեցությանը հաջորդող թմրությունը, 2. զարթոյում»), *մելիքութիւն* «իշխանություն» (malêk «տեր, իշխան»), *ռափկութիւն* «հավասար բաժիններով կազմված ընկերական կոչունք, հանգանակ» (rafêq «ընկեր»), *ռամզարկութիւն* «հողով հմայելը» (raml «ավազով հմայություն»), *մունետիկ* «մի բան բարձրաձայն հայտարարող անձ» (munšdê), *հարամիկ* (Ėaramê «ավազակ»), *կոլոտիկ* (qulšâ/qalaâ «գաճաճ (մարդ. նաև շուն կամ կատու)»), *սալակ* «փոքր կողով» (salla «մեջը հաց և այլն դնելու կողով»), *հալֆայուտ* «հալֆա խոտով լցված հող» (Ėalfš // Ėalaf «սեզերի տեսակին պատկանող խոտ»), *հիլիոնուտ* «ծնեբեկով լի տարածք» (halîân «ծնեբեկ»), *նաֆասուտ* «շնչարգելություն ունեցող» (nafas «շունչ»), *ժղանք* «մանր-մունր գիտելիք, զբոսանք» (âuÇl «զբաղմունք»), *հաճի* «ուխտավոր» (hšjê «ուխտավոր»), *հարամի* «ավազակ» (Ėaramê) և այլն⁹:

Բառաստեղծման մյուս՝ բառաբարդման եղանակով կազմված, միջին հայերենի շրջանին վերագրվող մատենագրության մեջ գործածված բառերից ուշագրավ են *հայերենի հիմնական ձևույթ + արաբերենից փոխառյալ հիմնական ձևույթ* կամ հակառակ համա-

⁸ Միջին հայերենի շրջանում կատարված արաբերեն փոխառությունները և նրանց ստուգաբանություններն առանձնացրել ենք ըստ Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի» (հհ. Ա.-Դ., Ե., 1971-1979), Ռ. Ղազարյանի, Հ. Ավետիսյանի «Միջին հայերենի բառարանի», Ե., 2009: Տե՛ս նաև Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2. «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Բ:

⁹ Հմտ. «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա, էջ 254-256:

դրմամբ ձևավորված կադապարներով առանց հոդակապի կամ հոդակապով կազմված բարդ բառերը¹⁰: Դրանցից են՝ *խաչալամ* // *խաչալէմ* «խաչադրոշ, խաչվառ» (#alam «դրոշ, դրոշակ», հատկապես՝ «դրոշակի ծայրն անցուած լուսնաձև կամ թաթանման նշանը»), *իշխուպայգ* «մեծ մոլոշ կամ տուղտ» (xubbšz «մոլոշ»), *շէրասաց* «բանաստեղծ, երգիչ» (ä#r «երգ, բանաստեղծություն»), *ռամտես* «գրբաց» (raml «ավագով հմայություն», բուն իմաստն է՝ «ավագ»), *սալազուգ* «կողով հյուսող, զուգող» (salla «մեջը հաց և այլն դնելու կողով») և այլն: Միջին հայերենի *ա* հոդակապով կազմված բառերից են՝ *զեհետածողով* «մոլլաների հավաք» (zšhid «1.ժուժկալ, ճգնավոր, 2.կրոնավոր»), *կապալառու* «կաշառք վերցնող անձ» (qabšla «պարտքով վերցնելու գործողությունը և պարտամուրհակը»), *կապալատու* «կաշառք տվող անձ» (qabšla «պարտքով վերցնելու գործողությունը և պարտամուրհակը»), *նալակտուր* «պայտի կտոր» (na#l «պայտ»), *նաղաշագործ* «նկարիչ» (naqqšà «զարդանկարիչ»), *նաղաշքար* (naqqšà «զարդանկարիչ»), *զանգակապուրձ* «զանգակատուն» (burj «բուրգ»), *մլքատէր* «սեփականատեր, ունեցվածքի տեր» (mulk «հարստություն, ունեցվածք»), *մարգարտամավիճ* «մարգարտյա ալիքներով» (mawj «ալիք, կոհակ») բարդ բառերը: Նման կազմությունների մեջ ուշագրավ է նաև *ջիտաքար* բառը, իմաստն է՝ «պարտիզաքար, լազկարդ քարը»: Միջնադարյան բժշկության մեջ կիրառվող քարը այս շրջանի բժշկապետերի կողմից գործածված է նաև *ջիուտ քար* (Մխիթար Հերացի), *ջիտի քար* (Ամիրդովլաթ Ամասիացի) տարբերակներով: Արաբերեն juhâd նշանակում է «հրեա»: Միջինհայերենյան տարբերակները արաբերեն Ėajar-al-juhâd կամ Ėajar-al-yuhâd հատկացուցչային կապակցությունների նմանությամբ են կազմվել, որոնք բառացի նշանակում են «հրեայի քար»¹¹: Այստեղ տեղի է ունեցել *մասնակի* բառապատճենում. բարդ բառի բաղադրիչներից մեկը թարգմանաբար է վերցվել, իսկ մյուսը պարզապես փոխառվել է: Սա, իր կազմությամբ, թերևս եզակի օրինակ է:

Այսպիսով, պարզվում է, որ միջին հայերենի շրջանում արաբերենից կատարված փոխառությունները, օտարամուտ բառեր

¹⁰ Բարդությունների տեսակները տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա, էջ 253-254:

¹¹ Այսպես է կոչվում Հրեաստանի մեջ առատորեն գտնվելու պատճառով (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, էջ 128):

լինելով հանդերձ, ըստ էության քերականական և բառակազմական յուրահատկություններ չեն ցուցաբերում և իրենց կիրառության սահմաններում ենթարկվում են փոխառու լեզվի կառուցվածքի օրինաչափություններին:

С. А. Микаелян – Морфологические и словообразовательные особенности среднеармянских арабских заимствований. В статье рассматриваются морфологические и словообразовательные особенности среднеармянских арабских заимствований. Как показывает исследование, несмотря на то, что заимствования многочисленны, грамматические и словообразовательные особенности, по сути, не выявляют и по мере их употребления подчиняются закономерностям заимствующего языка.

S. A. Mikayelyan – The morphological and word-formative manifestations of Arabic borrowings of Middle Armenian period. The article examines the morphological and word-formative manifestations of Arabic borrowings of Middle Armenian period. The study shows that the borrowed words, with their large number in the language, do not necessarily have grammatical and word-formative features, and are subject to the structural rules of the language borrower within the scope of their usage.